

رساله‌های اوفاق و رمل در سفینه تبریز^۱

پریسا قربان نژاد^۲

دانشیار گروه تاریخ و فرهنگ تمدن ملل اسلامی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

چکیده

سفینه تبریز، مجموعه‌ای خطی، مشتمل بر ۲۰۹ عنوان رساله، منظومه، جدول، نامه و گزیده کتاب است که در ثلث اول قرن هشتم هجری، ابوالمجد تبریزی به خط خویش به رشته کتابت درآورد. در این مقاله رساله‌های علم اوفاق و رمل در سفینه بررسی شده‌است. دورساله الموجز فی علم اعداد وفق و خواص اعداد وفق به علم اوفاق پرداخته و سه رساله اشکال رمل، کتاب فی علم الرمل، التحفه فی علم الرمل در باب علم رمل نگاشته شده‌است. رساله الموجز فی علم اعداد وفق نسبت به رساله‌های رایج عصر خود، فصل‌بندی متفاوتی دارد، به طوری که یک فصل برای وفق اعداد بوده و دارای بخش مربعات فرد، زوج الفرد و زوج الزوج بوده و فصل دیگر به روش‌های رایج در وفق اسامی و اذکار اختصاص داده شده‌است. در رساله خواص اعداد وفق، خواص مربعات تا مرتبه ۹*۹ نوشته شده در حالی که در رساله‌های این دوره معمولاً به مرتبه‌های بیشتری اشاره شده‌است. رساله‌های رمل در سفینه تبریز به صورت منتخب و در کنار هم، مجموعه کاملی از آثار رمل را تشکیل داده‌اند. اثر اول به صورت شعر، اثر دوم به صورت جدول و دارای نوآوری و ساختاری کاملاً متفاوت نسبت به آثار دیگر در این دوره بود و به نظر تأثیرپذیری کمتری از آثار دیگر داشته و در نهایت رساله التحفه که دارای ساختار متفاوت با آثار مشابه در عصر خود دارد.

کلیدواژه‌ها: رمل، اوفاق، سفینه تبریز، علوم غریبه، دوره ایلخانی.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۶/۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۵

۲. رایانامه: ghorbannejad@alzahra.ac.ir

مقدمه

از سده ششم هجری به بعد در باب علوم غریبه آثار پرشماری در موضوع خواص اعداد و حروف، اوفاق، احکام نجوم، اختیارات، رمل، فال، اختلاج، فراست به نگارش درآمد. در سده هشتم هجری نگارش این دست آثار به اوج خود رسید. در نیمه اول قرن هشتم از نظر فرهنگی شرایط ویژه‌ای بر تبریز عصر ایلخانی حاکم بود. با این‌که توجه به علما و تأسیس مراکز علمی تا حدودی باعث رونق علم و دانش شد، اما بروز بحران‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، تضعیف عقل‌گرایی و رشد جریان تصوف، توجه به امور ماورایی را در فرهنگ عامه تقویت نمود. باور حاکمان مغول به نیروهای آسمانی و تداوم اوضاع مخاطره‌آمیز، موجب تسلیم هرچه بیشتر مردم در برابر نیروهای سحرآمیز و پناه‌بردن به قدرت‌های پنهان مذهبی و تفکرات ذهنی گردید.^۳ از این رو در عین حال که شاخه‌های تخصصی علمی چون ریاضی و نجوم گسترش یافت، اما به سبب انبوه مشکلات فردی و اجتماعی، اقبال به علوم غریبه که به نوعی شبه علم و موضوع آن به کارگیری نیروهای غیرعادی و اسرارآمیز به تصور تصرف در امورات زندگی، رسیدن به آمال و تسهیل امور بود، به اوج رسید. تا آن‌جا که اغلب دانشمندان علوم دقیقه، نه تنها به سبب علاقه شخصی بلکه تحت تأثیر مطالبه عمومی و فشار فرهنگی که احاطه بر علوم غریبه امتیاز دانسته می‌شد، رساله‌هایی در این باره نگاشتند و حداقل در یک شاخه از آن مهارت یافتند.^۴

در خور ذکر است که در این روزگار رواج تصوف و عدم حضور فقه و فلسفه در متن جامعه، زمینه مناسبی برای رشد علوم غریبه با چهره‌ای موجه فراهم آورد. زیرا هر چند تصوف از نظر ماهیت با علوم غریبه یکسان نبود، اما در هر دو عنایت به امور شگفت‌انگیز و خلق

۳. کاسیرر، ۱۳۲.

۴. به عنوان نمونه به چند مورد می‌توان اشاره کرد: تبحر مولانا عبدالقهار به کیمیا، سید کمال گچکولی در احکام النجوم، خواجه ابوالوفا و خواجه اوحد مستوفی در علوم غریبه و خواجه مقصود کازرونی در علم جفر و ... (نوایی، ۲۶، ۳۰، ۳۵، ۳۰۹؛ نک. کاشفی، ۲۲۲/۱).

کرامات وجود داشت. در بعضی از خانقاه‌ها علم جفر و اعداد آموزش داده می‌شد^۵ و این موضوع از ویژگی‌های فرهنگی خانقاه‌های آذربایجان در اواخر دوره ایلخانی بود. در آمدزایی و بازار گرم تقاضا نیز انگیزه دو چندان را برای اهل فن و مدعیان فراهم نمود و تداوم آن را موجب گردید.

یکی از منابعی که وضعیت این علوم را در آن دوره بازتاب می‌دهد، نسخه خطی سفینه تبریز است که توسط ابوالمجد تبریزی (م ۷۴۴هـ) در قرن هشتم هجری کتابت شده است. این مجموعه خطی حاوی دانش‌های رایج آن روزگار از عرفان، ادب، فلسفه، ریاضیات، نجوم و علوم غریبه و... است. در مقاله حاضر از میان آثار مربوط به علوم غریبه، رساله‌های علم اوفاق و علم رمل بررسی خواهند شد زیرا هر دو به دلیل استفاده از خواص اعداد و اشکال از نظر طبقه‌بندی علوم ذیل علم سیمیا قرار دارند و با ریاضیات و نجوم مرتبط هستند. بررسی ساختار و محتوای رساله‌های علم اوفاق و رمل در سفینه موضوعی است که این مقاله بدان می‌پردازد.

سفینه تبریز و پیشینه اوفاق و رمل

درباره سفینه تبریز، پژوهش‌های متعددی در قالب مقاله و پایان‌نامه در زمینه‌های مختلف اعم از تاریخ، شعر، عرفان، طب^۶... صورت گرفته که هیچ‌کدام در معرفی رساله‌های مرتبط با علوم غریبه نبوده است. پژوهش‌های موجود در این خصوص را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: دسته اول پژوهش‌هایی در باب علوم غریبه است که نگارنده برای تحلیل موضوع، ناگزیر از مراجعه به آن‌ها بود. مقاله «وضعیت علوم غریبه پس از حمله مغول بررسی موردی آثار

۵. حشری، ۸۱.

۶. در مقاله «بررسی رسائل طب در سفینه» فقط جدول «کیفیت استعمال غذاهای موافق و احتراز ناموافق در ماه‌های رومی» مربوط به جداول احکام نجوم مندرج در صفحه ۳۴۵ سفینه مورد بررسی قرار گرفته است (قربان نژاد، ۲۲).

ملاحسین واعظ کاشفی^۷ نگاشته محمدعلی کاظم بیگی و مصطفی گوهری فخرآباد ضمن شمردن علوم غریبه دلایل رواج آن را در بحران‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پس از حمله مغول بیان می‌کند و نقش مغولان و باورهای آنان و حروفیه را در رشد این علوم مهم ارزیابی می‌نماید. رسول جعفریان نیز در مقاله «در باب نظام معرفتی علوم غریبه مروری بر کتاب حرز الامان»^۸ به بررسی و تبیین این علوم در میان مردم و تقابل آن با دین و فلسفه و نزدیکی با تصوف می‌پردازد. مقاله «بررسی جایگاه علوم غریبه در آیات و سوره قرآن با استناد بر روایات»^۹ به قلم فرحناز خوش زبان با بررسی شاخه‌های علوم غریبه به قبول یا رد آن‌ها بر اساس آیات قرآن و احادیث می‌پردازد.

اما دسته دوم؛ تحقیقات جدید و محدودی درباره علم اوفاق و رمل است. ژاک سزیانو در بخش اول کتاب مربعات و فقی در قرن دهم^{۱۰} شامل پنج فصل و مقاله «ساخت مربع و فقی به کمک اسب شطرنج در ریاضیات دوره اسلامی»^{۱۱} به بررسی گسترش مربعات و فقی در تمدن اسلامی و ابداع روش‌های وفق مربعات فرد، زوج‌زوج و زوج‌فرد توسط دانشمندان مسلمان پرداخته و علاوه بر این به معرفی دو اثر از انطاکی و بوزجانی و ترجمه آن‌ها در کتاب خود می‌پردازد. مجموعه مقالات اذکایی در زمینه تاریخ علم به عنوان ماتیکن علمی^{۱۲} مشتمل بر مقاله «خواص اشکال و اوفاق» به بررسی تاریخی جایگاه اوفاق و رمل در تمدن اسلامی پرداخته است. مقاله «بررسی علم اوفاق و بازتاب آن در منابع فارسی»^{۱۳} به نگارش ندا حیدرپور نجف‌آبادی ضمن بررسی ارتباط این علم با ریاضی، سحر و طلسمات به بازتاب

۷. کاظم بیگی و گوهری فخرآباد، ۱۳۷-۱۵۷.

۸. جعفریان، ۴۷۱ تا ۴۸۴.

۹. خوش زبان، ۸۱-۱۰۲.

10. Sesiano, *Magic Squares in the Tenth Century*, 19-113.

11. Sesiano, 1-20.

۱۲. اذکایی، خواص اشکال و حروف، ۲۹۳-۲۹۷.

۱۳. حیدرپور نجف‌آبادی، ۴۳-۷۳.

آن در آثار چند دانشی، عجایب‌نامه و ادبیات فارسی پرداخته و سپس خواص مربعات سه در سه و چهار در چهار را بیان می‌کند. مصطفی ذاکری در مقاله «رمل»^{۱۴} ضمن مرور اجمالی بر تاریخ رمل به بررسی آثار و جایگاه این علم، ذیل علوم غریبه می‌پردازد. در مقاله «رمل و اسطرلاب»^{۱۵} نیز علم رمل توسط حسن اکبری بیرق به‌طور مختصر مورد بررسی قرار گرفته است. رضا استادی در مقاله «یکصد و پنجاه نسخه خطی»^{۱۶} و نویسندگان دیگری به بررسی و معرفی نسخه‌های علم رمل در کتابخانه‌های ایران، پاکستان و ترکیه... پرداخته‌اند. ملوین کوشکی به بررسی جایگاه، نظرات و کاربردهای رمل در قرون هشتم تا چهاردهم م در مقاله «در دفاع از رمل: رد انتقادات ابن خلدون بر علوم غریبه توسط شرف الدین علی یزدی»^{۱۷} پرداخته است. «اسلام به‌عنوان عاملی سازنده در دین افریقای سنتی، براساس شواهدی از فال رمل»^{۱۸} یکی از مقالات ارزشمندی است که به بررسی روش، کاربردها، تاریخچه رمل و انتقال آن به افریقا و تأثیرگذاری آن پرداخته، بینسبرگن به سبک زناتی نیز اشاره کرده است. با این حال در هیچ‌کدام از این تحقیقات به آثار مندرج در سفینه تبریز اشاره نشده است.

۱. علم اوفاق

اوفاق، علم خواص روحانی بر حسب وفقهای عددی و حرفی است.^{۱۹} بررسی‌ها نشان می‌دهد، در آغاز علم اوفاق در فرهنگ اسلامی عمدتاً در مسائل ریاضی، معما، سرگرمی و یا در

۱۴. ذاکری، ۳۲۲/۲۰-۳۲۷.

۱۵. اکبری بیرق، ۳۴۷/۴.

۱۶. استادی، ۱۰۱-۱۲۲.

17. Melvin-Koushki, 346-403.

18. Binsbergen, 1-29.

۱۹. اذکایی، حروف اسرار، ۳۶۰/۲۰.

بازی شطرنج کاربرد داشت^{۲۰} و در مواردی هم استفاده از خواص مربعات رایج بود.^{۲۱} با این حال تا قرن چهارم اثر مستقلی در این باره نمی‌توان یافت.^{۲۲} این علم تا قرن ششم صرفاً در رساله‌های مستقل ریاضی‌دانان انعکاس یافت^{۲۳} و به تدریج با تخصصی شدن شاخه‌های علوم به عنوان بخشی از علم اعداد محسوب گردید.^{۲۴} از اواخر قرن ششم در منابعی چون یواقیت العلوم قزوینی و جامع العلوم فخررازی به خواص مربعات وفق با استفاده از اوقات نجومی توجه شد^{۲۵} و با رواج علم حروف و خواص اشکال،^{۲۶} ارتباط بین حروف و اعداد وفق نیز گسترش یافت. بدین ترتیب وفق جداول و خواص آن‌ها با عنوان «علم اوفاق» ذیل علوم

۲۰. باقری، ۴۴-۴۶.

۲۱. در قرن سوم صاحب فردوس الحکمه به خواص مربع $۳*۳$ در تسهیل زایمان به نقل از پدرش اشاره کرده که آیاتی از زبور بر آن نوشته شده بود (طبرسی، ۲۰۰)؛ تسهیل زایمان دختر محمد معزی نیشابوری (م ۵۲۱ق) نقل شده است (قزوینی، ۲۰۸) در نیمه دوم قرن چهارم در اخوان الصفا و در انتهای رساله هندسه ذیل علوم ریاضی به خواص این جداول اشاره شده است (اخوان الصفا، ۱۰۹/۱-۱۱۳).

۲۲. ابن ندیم در الفهرست به این علم اشاره نکرده، برخی استفاده اولیه از این علم را به چین و هند نسبت می‌دهند که توسط مسلمانان گسترش یافت، ولی سزبانو معتقد است، این علم سابقه بیش از هزار سال در بین اعراب و ایرانیان داشته است (Sesiano, 4).

۲۳. از جمله ترتیب العدد الوفق فی المربعات اثر ابوالوفاء بوزجانی (د ۳۸۸ق) از ریاضی‌دانان مشهور عصر خود که در ستینی به آن اشاره شده است (فخر رازی، ۴۰۲). همچنین رساله الشامله و رساله المغربیه منسوب به ابن خرقی (۵۳۳ه) است (خرقی، مقدمه، ۴۱؛ حاجی خلیفه، ۱/۶۶۴).

۲۴. طاش کپری زاده، ۳۷۳/۱.

۲۵. وفق را ذیل علوم «رقی و افسون» آورده است (قزوینی، ۲۰۸). در باب چهل و شش «علم اوفاق» بعد از علم الارثماطیفی به صورت مستقل آورده که شامل نه اصل است. این رساله به صورت مختصر بوده و نحوه وفق و خواص جداول $۳*۳$ و $۴*۴$ را شرح می‌دهد (فخررازی، ۴۰۱-۴۰۸).

۲۶. اشکال هندسی مانند مثلث و مخمس و یا دایره سحری نیز در علوم غریبه کاربرد داشت، اما چون مربع کامل‌ترین شکل به‌شمار می‌رود، برای اوفاق اعداد بسیار مناسب است. افزون بر این، در نظر افلاطون مربع نشان عناصر است (اذکایی، خواص اشکال و حروف، ۲۹۵-۲۹۶).

غریبه قرار گرفت و نگارش رساله‌هایی با عنوان «علم الاوفاق و الحروف»^{۲۷} با روش‌های متنوع، جداول بزرگ‌تر و جزئیات بیشتر در اوقات نجومی برای حل مشکلات مردم، رفع حاجات، کسب خیر و دفع شر در قرن هفتم و هشتم هجری در جامعه بحران‌زده مغول، نگارش یافت.^{۲۸}

سپس علم اوفاق توسط دانشمندان مسلمانان گسترش یافت و در قرن‌های هفتم تا نهم هجری به اوج خود رسید. افرادی مانند شیخ شهاب‌الدین احمدیوسف بونی (۶۲۲هـ)،^{۲۹} علامه محمدبن ابی‌بکر الفارسی (۶۷۷هـ)،^{۳۰} تاج‌الدین علی‌بن محمدابن الدرهم (۷۶۲هـ)،^{۳۱} ابی‌عبدالله محمدبن احمد القراشی (۷۶۷هـ)،^{۳۲} عبدالرحمن‌بن محمد بسطامی (۸۵۸هـ)^{۳۳} و شرف‌الدین علی یزدی (نهمه) با زمینه‌های علمی مختلف، آثار قابل توجهی در اعداد و خواص وفق خلق کردند که موجب تاسی دیگران در نگارش رساله‌های بعدی شدند. رساله‌های اوفاق در سفینه تبریز نیز به نوعی انعکاس رواج این علم در دوره ایلخانی و

۲۷. طاش کپری‌زاده ضمن اشاره به خواص روحانی اعداد با اختیار اوقات مناسب بیان می‌کند بیش از صد اثر در این زمینه دیده و سه رساله را به‌عنوان بهترین آثار ذکر می‌کند که در علم اوفاق و حروف هستند (طاش کپری‌زاده، ۳۷۳/۱). حاج خلیفه نیز بیش از ده رساله را با این عنوان از علمای بزرگ آورده است (۷۲/۱؛ ۲۲۷/۱؛ ...؛ ۱۰۶۱/۲؛ ۱۹۹۴؛ ...).
۲۸. اعداد و اوفاق عمادالدین کاشانی که ترجمه رساله الوفاق التام عمادالدین زنجانی در قرن هفتمه است (قربانی، ۳۲۳).

۲۹. صاحب بحر الوقوف فی علم الاوفاق والحروف که بیش از چهل اثر در علوم غریبه دارد و اثر مشهورش شمس المعارف الکبری برای استفاده سحرآمیز از اعداد و «جدول‌های وفقی» است (نک. حاجی خلیفه، ۱۰۶۲/۲، ۱۵۶۶؛ GAL, I/655-656, GAL, S, I/910-911).

۳۰. صاحب اثر آیات الافاق فی خواص علم الوفاق (شرف‌الدین، ۳۷۱/۱؛ عظم، ۲۰۹).

۳۱. کیفیه الاتفاق فی ترکیب الوفاق (حاجی خلیفه، ۱۵۲۵/۲).

۳۲. بهجه الافاق فی علم الوفاق (همو، ۲۵۶/۱).

۳۳. از وی که علاوه بر علوم غریبه به تصوف، داروشناسی و پزشکی مسلط بود سه اثر ذکر شده است: شمس الافاق فی علم الحروف و الاوفاق، دره الافاق فی علم الحروف و الاوفاق، ازهار الافاق علم الحروف و الاوفاق (همو، ۷۲/۱؛ ۷۳۸؛ ۱۰۶۱/۲).

آموزش کاربردی آن در علوم غریبه است.

گفتنی است «مربعات و فقی» از تعدادی خانه‌های عمودی و افقی برابر تشکیل شده‌اند^{۳۴} که به مربع‌های کوچک‌تری به نام «بیت» تقسیم می‌شوند. داخل بیت‌ها، اعداد، حروف یا معادل ابجدی آن‌ها را براساس نظمی مشخص، طوری «وضع کنند چنان‌که مجموع اعدادی که در هر قطر و سطر از سطور طولی و عرضی آن مربع موضوع بود متساوی باشند».^{۳۵} این مربعات از نظر تعداد بیت به مربعات فرد، زوج الفرد و زوج الزوج و از نظر اعداد داخل بیت به وفق طبیعی (تام و غیرتام) و غیرطبیعی تقسیم می‌شود.^{۳۶} ذیلاً به بررسی رساله‌های علم اوفاق در سفینه تبریز پرداخته می‌شود.

۲. رساله‌های اوفاق در سفینه

ابوالمجد تبریزی (د ۷۴۴هـ)، کاتب پرکار سفینه تبریز، فردی عالم، ادیب و عارف مسلک و از خاندان ملکان تبریز است^{۳۷} که سفینه را بین سال‌های ۷۲۱-۷۲۳هـ کتابت نمود.^{۳۸} در میان آثار مکتوب در سفینه، نگارش دو رساله در علم اعداد وفق و خواص آن منسوب به اوست که حاکی از مهارت وی در ریاضی و خواص اعداد (علوم غریبه) است. شایان ذکر است، از اواخر قرن ششم اغلب، رساله‌های اوفاق شامل علم اعداد و خواص آن‌ها در یک رساله و یا در یک مجموعه باهم آورده شد، اما این رساله‌ها در سفینه تبریز مجزا و به صورت مختصر نوشته شده و به نظر می‌رسد، جنبه تعلیمی داشته‌است.

۳۴. فخررازی، ۴۰۱.

۳۵. شمس‌الدین آملی، ۵۰۲/۳.

۳۶. نراقی، ۳۲۸-۳۲۹.

۳۷. کربلایی، ۴۶۸/۱، ۴۵۰.

۳۸. حائری، ۴۲.

۲. ۱. رساله الموجز فی علم اعداد وفق

این رساله موسوم به «موجز» به زبان فارسی و صدونهمین اثر در سفینه تبریز است که ابوالمجد تبریزی آن را به تقاضای دوستان^{۳۹} در دو فصل و به نثری ساده نگاشته است. این رساله یکشنبه ۲۶ ربیع الاول ۷۲۳ هـ به نگارش درآمده^{۴۰} و در خاتمه آن دو مهر صنوبری شکل وجود دارد که پیداست نوشته‌ای بر آن نقش بوده و امحا شده و قابل خواندن نیست.^{۴۱} این اثر با این که می‌تواند به عنوان یک رساله مستقل در ریاضیات مقدماتی محسوب شود، اما با توجه به روش‌های متداول در وضع اعداد و حروف در جداول وفقی، مشابه با سایر آثار اوفاق در علوم غریبه است. ساختار و محتوای رساله به شرح ذیل می‌باشد:

فصل اول: در این فصل، نویسنده، حسب مرتبه مربعات، وفق را بر سه نوع: فرد، زوج، الزوج، زوج الفرد تقسیم می‌کند.^{۴۲} وی، وفق جداول فرد و زوج الزوج را به طور اختصار و براساس روش‌های رایج توضیح می‌دهد و در زوج الفرد روش وفق تام را بیان می‌کند. گفتنی است، در قانون وضع اعداد، «طریق کامل» را بهتر از همه روش‌ها دانسته که «در کیفیت وضع ایشان حکما طرق بسیار استنباط کرده‌اند اما مهم‌تر همه طریق کامل را گرفته‌اند که او را محلق نبی می‌خوانند و خواص او را اثر هشتی^{۴۳} و سریع‌تر از ضوابط دگر یافته‌اند».^{۴۴}

۳۹. این عبارت در اغلب رساله‌های علوم غریبه آمده که می‌تواند حاکی از محبوبیت نویسنده و یا رواج آن علم در میان مردم باشد که نگارش رسائل مورد نیازشان را طلب می‌کردند.

۴۰. ابوالمجد تبریزی، ۴۳۵.

۴۱. شیخ الحکامی، ۳۰۶.

۴۲. اگر مرتبه مربعات وفق را بر دو تقسیم کنیم، حاصل عدد صحیح نباشد، مربع «فرد» خواهد بود. اگر حاصل به دست آمده را مجدد بر دو تقسیم کنیم و صحیح باشد «زوج الزوج» و در غیر این صورت «زوج الفرد» خواهد بود (شمس‌الدین آملی، ۵۰۴/۳).

۴۳. اثر هشتی هم احتمالاً استفاده از حرکات اسب، وزیر و فیل در جاگذاری اعداد است (Sesiano, 6). در منابع دیگر به اثر هشتی اشاره نشده است.

۴۴. ابوالمجد تبریزی، ۴۳۵.

احتمالا منظور وی همان «وفق تام» است که در آن با حذف هر دور مربع، مربع‌های بعدی هم وفق خواهند داشت.^{۴۵}

سپس قانون وضع اعداد را در «مربعات فرد» که وفق آن روش‌های محدودی دارد،^{۴۶} در یک مربع 9×9 توضیح می‌دهد (تصویر ۱). در این روش، موقعیت خانه‌ها در سطرها عمودی، افقی و قطرهای مشخص شده، جاگذاری اعداد طبیعی هر مربع در پنج مرحله به ترتیب مشخص شده انجام می‌شود. بدین ترتیب از خانه وسط ستون عمودی سمت راست شروع کرده و نیمی از خانه‌های اولین مربع از ۱ تا ۱۶، تکمیل می‌گردد. این مراحل برای مربع‌های بعدی تا رسیدن به مربع وسط ادامه پیدا می‌کند و نیمی از کل خانه‌ها تکمیل می‌شود، اما نیم دیگر با محاسبه عدد قرینه هر خانه نسبت به قطر یا سطر یا ستون میانی عمود برهم با کسر از عدد عدل به دست می‌آید.^{۴۷}

۳۳	۷۹	۷۸	۷۴	۳	۳	۳	۳	۳
۴	۲۶	۶۱	۶۰	۲۳	۲۷	۲۸	۶۲	۷۵
۱۱	۲۵	۳۵	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۵۷
۱۲	۲۴	۳۴	۳۳	۳۲	۳۱	۳۰	۲۹	۵۸
۸۱	۴۵	۵۱	۴۸	۴۱	۳۷	۳۶	۱۷	۱۱
۸۱	۴۶	۵۲	۴۸	۴۳	۴۲	۳۱	۱۸	۱
۷۹	۴۲	۳۱	۲۲	۲۹	۲۶	۲۷	۱۹	۲
۷۵	۲۵	۲۱	۲۲	۲۹	۲۸	۲۷	۲۴	۳
۳۳	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	۳۳

تصویر ۱: مربع 9×9 ، ص ۴۳۵

۴۵. شمس‌الدین آملی، ۵۰۴-۳/۳.

46. Sesiano, 6.

۴۷. عدد عدل در این رساله مربع تعداد خانه‌های قطر به علاوه یک $(n+1)$ می‌باشد که در این جدول $9 \times 9 + 1 = 82$ می‌باشد. به عنوان نمونه قرینه عدد ۱، $82 - 1 = 81$ می‌باشد. در دیگر آثار وفق نیز بدون اسم خاصی استفاده شده است (شمس‌الدین آملی، ۵۰۴/۳).

در ادامه، قانون وضع اعداد در «مربعات زوج» را که روش‌های متنوعی برای وفق آن‌ها وجود دارد، توضیح می‌دهد. روشی که ابوالمجد بیان می‌کند در واقع روش کاملی برای وضع اعداد در خانه‌ها بر اساس حرکت اسب، فیل و وزیر است.^{۴۸} در این روش، شروع جاگذاری اعداد از هر خانه (بیت) امکان‌پذیر است. وی یک مربع 4×4 (جدول ۱) را به‌عنوان نمونه آورده و در مرحله اول بعد از قراردادن ۱ در زاویه^{۴۹} سمت راست سطر اعلی، ۲ را در خانه اسب ۱، ۳ را در خانه وزیر ۲، ۴ را در خانه اسب ۳ قرار می‌دهد. مرحله دوم را با قرار دادن ۵ جنب ۴ و تکمیل خانه‌ها تا عدد ۸ ادامه می‌یابد. سپس ۹ را از عدد عدل $(17 = 4 \times 4 + 1)$ کم کرده و در خانه فیلوار ۸ ثبت می‌کند. خانه‌های خالی که با یک خانه قرینه هستند با کسر از عدد عدل تکمیل می‌گردند.^{۵۰}

۸	۱۱	۱۴	۱
۱۳	۲	۷	۱۲
۳	۱۶	۹	۶
۱۰	۵	۴	۱۵

جدول ۱: بازنویسی مربع 4×4 تصویر ۲

۱۷	۱۰	۹	۸	۱
۱۵	۱۵	۲۱	۲	۷
۱۱	۱۲	۳	۲۲	۶
۱۳	۱۴	۸	۲۴	۵
۲۲	۲۵	۲۳	۱۷	۱۶
۲۶	۳۱	۱۸	۲۳	۲۳
۲۷	۳	۱۶	۲۱	۲۲
۲۹	۲۸	۲۰	۲۰	۲۰

تصویر ۲: مربع 8×8 ص ۴۳۵

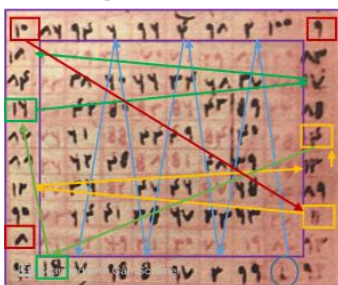
48. Sesiano, 8.

۴۹. منظور کاتب خانه یا بیت‌های گوشه مربع وفقی است که سمت راست را زاویه اول و سمت چپ را زاویه دوم نامیده‌است.

۵۰. ابوالمجد تبریزی، ۴۳۵.

گفتنی است در این رساله، مربعات زوج بزرگ‌تر مانند $8*8$ (تصویر ۲) به مربعات کوچک‌تر $4*4$ تقسیم می‌شود. از ۱ تا ۸ در مربع اول، ۹ تا ۱۶ در مربع دوم، ۱۷ تا ۲۴ در مربع سوم و ۲۵ تا ۳۲ در مربع چهارم قرار گرفته و بقیه خانه‌ها نیز به روش مذکور تکمیل می‌شود. در حالی که هر چهار مربع، شرایط وفق را هم دارند.

در خصوص وفق مربعات «زوج الفرد» هرچند قاعده مشخصی وجود ندارد، اما وی روش وفق در این مربعات را با قراردادن اعداد در جنب خانه روبه‌رو زاویه سمت راست به صورت یک در میان در سطرهای افقی و عمودی نشان داده است و برای این قاعده، مربع $10*10$ را طبق شکل زیر نمونه می‌آورد: «از جنب زاویه اول از سطر اسفل افتتاح کنند و عدد اول را در بنهند»^{۵۱} عدد دوم را در جنب خانه روبه‌رو در سطر اعلی و عدد سوم را در جنب خانه روبه‌رو در سطر اسفل قرار می‌دهد و به همین نحو، یکی بالا، یکی پایین تا ۷ ادامه می‌دهد. در مرحله بعد ۸ تا ۱۸ ثبت می‌شود و به این ترتیب، نیمی از خانه‌ها تکمیل شده و نیم دیگر را «از عدد عدل نقصان کنند و باقی را مقابلش ثبت کنند».^{۵۲} بدین ترتیب به روش وفق تام یک مربع حذف شده و مربع باقیمانده $8*8$ بوده و به روش مربعات زوج که در بالا ذکر شد، تکمیل می‌شود. این قواعد تا تکمیل مربع وسطی که $4*4$ است، ادامه پیدا می‌کند. بدین ترتیب مربعات، یک در میان براساس قواعد زوج الفرد و زوج تکمیل می‌شود.



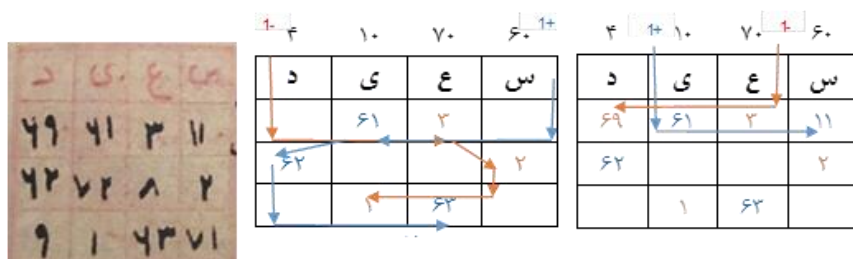
تصویر ۳: مربع $10*10$ ص ۴۳۶

۵۱. ابوالمجد تبریزی، ۴۳۵.

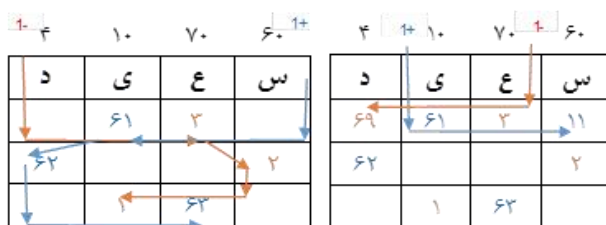
۵۲. همانجا.

فصل دوم: در خصوص وضع حروف در مربعات وفقی است. یکی از دلایل عمده استفاده از جداول وفق در علوم غریبه، اعتقاد به جمع میان حروف و عدد آن در مربع وفقی برای دست یافتن به اسرار پوشیده و علوم نهان بود.^{۵۳} ابوالمجد تبریزی دو روش کلی را برای ساخت مربعات وفقی حروف و اسامی بیان می‌کند.

روش اول: وضع حروف و اسامی در یک سطر که دارای دو حالت است. در حالت اول، نحوه ساخت مربع وفق را برای اسم «سعید» در یک مربع 4×4 (تصویر ۴) توضیح داده که براساس وفق مربعات زوج است (قبلا به آن اشاره شد). بدین شرح که پس از وضع حروف در سطر اول بر اساس حساب جمل معادل عددی آن‌ها را مشخص کرده و از زاویه اول (س) حرکات اسب، وزیر^{۵۴} و مجدد اسب را انجام داده و در هر حرکت، عدد یک را به عدد قبلی اضافه می‌نماید. در زاویه دوم (د) این موارد را با کسر عدد یک در هر حرکت انجام می‌دهد (جدول ۲). سپس حرکت اسب را از خانه سوم (ی) با اضافه کردن عدد یک و از خانه دوم (ع) با کسر عدد یک ادامه می‌دهد (جدول ۳).



تصویر ۴: مربع 4×4 ص ۴۳۶



جدول ۲: مرحله ۱ وفق مربع تصویر ۵

جدول ۳: مرحله ۲ وفق مربع

۵۳. اذکائی، «خواص الحروف»، ۲۹۴؛ حمدان، ۳۷/۱.

۵۴. احتمالا آغاز وفق در ایران با شروع شطرنج مرتبط بوده (Sesiano, 4) بنابراین در وفق مربعات از حرکات شطرنج استفاده می‌شد. با حرکت اسب که دو خانه حرکت عمودی و یک خانه حرکت افقی یا دو خانه حرکت افقی و یک خانه حرکت عمودی دارد، حرکت وزیر به صورت مورب و مستقیم در چهارجهت و حرکت فیل به صورت مورب در چهارجهت می‌باشد که در جداول هم نمایش داده شده است.

برای تکمیل کردن دو خانه سطر سوم، عدد حرف دوم (ع) را با عدد خانه فیل آن (۶۲) جمع کرده و عدد حرف اول (۶۰) را از آن کسر می‌کنند و حاصل (۷۲) ثبت می‌شود. خانه بعدی مشابه روش فوق به دست می‌آید (جدول ۴). سپس اسب این دو خانه را با اضافه و کم کردن عدد یک ثبت می‌کنند (جدول ۵).

	۴	۱۰	۷۰	۶۰
د	۶۹	۶۱	۳	۱۱
ی	۶۲	۷۲	۸	۲
ع		۱	۶۳	
س				

جدول ۵: مرحله ۳ وفق مربع

	۴	۱۰	۷۰	۶۰
د	۶۹	۶۱	۳	۱۱
ی	۶۲	۷۲	۸	۲
ع	۹	۱	۶۳	۷۱
س				

جدول ۴: مرحله ۴ وفق مربع

۱۳	۸۱	۷	۸۷
۶۰	۸۱	۱۳	۸۲
۸۹	۹	۴۹	۱۱
ح	س	ی	ن

تصویر ۵: مربع ۴*۴ وفق اسم

حسین در سطر پایین ص ۴۳۶

کاتب رساله، از روش‌های مختلف قرارگیری اسامی در سطر بالا و پائین نمونه‌هایی را ذکر می‌کند^{۵۵} (تصویر ۶).

۸	۳۳	۶۹	۱
۴۸	۳	۷	۲۸
۳	۸۱	۳۲	۴
۳۲	۸	۲	۸۰

تصویر ۶: وفق مربع ۴*۴ اسم محمد ص ۴۳۶

حالت دوم، وقتی حروف و اسم را در جدول نخواهند وضع کنند، ابتدا مجموع حساب جمل اسم مانند محمد (۹۲) را محاسبه کرده (تصویر ۷) و به روش وفق مربعات زوج با اعداد

۵۵. ابوالمجد تبریزی، ۴۳۶.

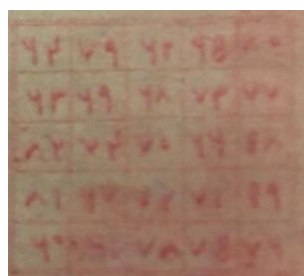
طبیعی نصف خانه‌ها (۱ تا ۸) با حرکت اسب و وزیر تکمیل می‌کنند. عدد اسم را به دو قسمت تقسیم کرده^{۵۶} چهارخانه را در فیلوار ۱ تا ۴ (جدول ۶) با کسر از عدد (۵۲) ثبت می‌کنند (۵۱=۵۲-۱=۵۰، ۵۲-۲=۵۰، ۵۲-۳=۴۹، ۵۲-۴=۴۸). چهارخانه آخر را با کسر از عدد (۴۰) در فیلوار ۵ تا ۸ (جدول ۷) ثبت می‌کنند (۳۵=۴۰-۵=۳۵، ۳۴=۴۰-۶=۳۴، ۳۳=۴۰-۷=۳۳، ۳۲=۴۰-۸=۳۲).

۸	۳۴	۴۹	۱
۴۸	۲	۷	۳۵
۳	۵۱	۳۶	۶
۳۳	۵	۴	۵۰

جدول ۷: تکمیل فیلوار خانه‌های ۵-۸

۸		۴۹	۱
۴۸	۲	۷	
۳	۵۱		۶
	۵	۴	۵۰

جدول ۶: تکمیل فیلوار خانه‌های ۱-۴



جدول ۸: بازنویسی مربع ۵*۵ تصویر ۸ تصویر ۷: وفق ذکر نصیر در مربع ۵*۵ ص ۴۳۶

۶۴	۷۹	۶۲	۶۵	۸۰
۶۳	۶۹	۶۸	۷۳	۷۷
۸۲	۷۴	۷۰	۶۶	۵۸
۸۱	۶۷	۷۲	۷۱	۵۹
۶۰	۶۲	۷۸	۷۵	۷۶

روش دوم: وضع اذکار در مربعات وفقی است. بدین صورت که ابتدا حساب جمل

۵۶. هر چند ابوالمجد تبریزی این روش را به اختصار بیان کرده و به نحوه تقسیم اشاره نکرده است، اما با توجه به روش‌های محدود در وفق اسم در مربعات روش تقسیم بدین گونه است. عدد اسم بر دو قسمت تقسیم می‌کند حاصل (۴۶) به دست آمده را یکبار با مرتبه مربع (۵) جمع کنند (۵۱) و سپس واحد را به آن اضافه کنند (۵۲). سپس از خارج قسمت (۴۶) عدد مرتبه مربع (۵) را کسر کنند (۴۱) و سپس واحد را از آن کسر می‌کنند (۴۰).
۵۷. ابوالمجد تبریزی، ۴۳۶.

ذکری مانند نصیر (۳۵۰) را محاسبه کرده و وفق مرتبه مربع (۶۵ برای ۵*۵) را از آن کسر کرده سپس حاصل (۲۸۵) را بر ۵ تقسیم (۵۷) و پس از افزودن واحد (۵۸)، آن را از اولین خانه وفق شروع می‌کنند.^{۵۸} سپس به ترتیب خانه‌ها اعداد بعدی را با اضافه کردن یک ادامه می‌دهد. این روش برای هر ذکر یا دعا در هر مرتبه‌ای قابل انجام است. (تصویر ۷)

۲. ۲. رساله خواص اعداد وفق

صد و دهمین رساله سفینه در خواص اعداد به زبان فارسی و در ادامه رساله قبلی منسوب به ابوالمجدتبریزی است که یکشنبه ۲۶ ربیع الاول ۷۲۳ هجری کتابت شده و در آن، خواص جداول وفق با توجه به شرف کواکب^{۵۹} بیان شده است. در انتهای برگه که این رساله کتابت شده، سه مهر صنوبری شکل، مشابه مهرهای رساله قبلی وجود دارد.^{۶۰} همان‌گونه که گفته شد، رساله-های اوفاق از اواخر قرن ششم هجری، وفق جداول و خواص آن‌ها را شامل می‌شد و باور عمومی آن بود که این جداول به شرط اختیار اوقات نجومی مناسب، منافع زیادی داشتند.^{۶۱} آثار و نسخ خطی زیادی از خواص مربعات وفقی در دسترس است که با بررسی‌های دقیق‌تر می‌توان به نتایج بیشتری در سیر گسترش روش‌های وفق بر اساس علم اعداد و استفاده از خواص آن‌ها با تکیه بر احکام نجوم دست یافت. این آثار در متون زیادی منعکس گردیده^{۶۲} و در آثار شاعران به صورت پراکنده^{۶۳} و یا در قالب منظومه‌های وفقی دیده می‌شود. کتاب خواص اعداد وفق «اشکالی چند است که حکمای پیشین و بزرگان بدان عملها

۵۸. همانند روش‌های وفق مربعات فرد، زوج خواهد بود.

۵۹. هر ستاره را در درجات خاصی از بروج که دارای بیشترین اثر باشد، شرف آن ستاره گویند که مقابل آن هیوط است (رازی، ۲۱).

۶۰. ابوالمجدتبریزی، ۴۳۶، ۴۳۷.

۶۱. طاش کبری زاده، ۳۷۳/۱.

۶۲. حیدرپور نجف‌آبادی، ۵۰-۶۰.

۶۳. اسفرنگی، ۴۸۷.

بزرگ کرده‌اند و به وقت احتیاج به کار داشته‌اند و فایده و تأثیر عظیم داده‌است و این شرف کواکب است که آنرا بر وفق ساخته‌اند و وفق از بهر آن گویند که موافق باشند. خانه‌ها در عدد و انست که در این جدول‌ها بعضی نموده می‌شود.^{۶۴} در این رساله، کاتب سفینه به ترتیب، خواص و کاربرد هریک از جداول را برای حل مشکلات و دست یافتن به مقاصد مختلف بیان می‌کند:

جدول ۳*۳ به موقعیت قرارگیری قمر در بروج دوازده‌گانه می‌پردازد و برای درد زایمان، خلاصی از زندان، عزیز شدن در دل مردم، روا شدن حاجت و ... آن را اثر گذار می‌داند.^{۶۵} خواص جدول ۴*۴ شرف آفتاب است «چون آفتاب بنورده درجه حمل برسد و قمر برج صعود».^{۶۶} موجبات موفقیت و خلاصی از بعضی امراض برای فرد فراهم گردد. جدول ۵*۵ شرف زهره است که برای محبوب شدن، تیز هوشی فرزندان و مطیع کردن دیگران کاربرد داشته‌است. جدول ۶*۶ شرف عطارد است که خواص آن عمدتاً برای تألیف قلوب و کسب مقامات عالی بیان شده‌است. خواص ۷*۷ که شرف مریخ است برای پیروزی بر دشمن، در امان ماندن از دسیسه‌ها و برآورده شدن حاجات عظیم کاربرد داشته‌است. ۸*۸ که به شرف مشتری از آن یاد شده برای ایمنی از خلع و رفع بعضی حاجات بوده‌است. جدول ۹*۹ به عنوان شرف زحل آخرین جدول این رساله است که خواص آن در مطیع کردن دشمنان، ایمن داشتن در مقابل دیگران، فاش کردن دروغ و افزایش امید بوده‌است.^{۶۷}

خواص بیان شده در مقایسه با رساله‌های دیگر در عین حالی که مشابهت‌هایی دارد، اما نسبت به شرایط نجومی موارد اندکی متفاوت است. در این رساله خواص جداول تا ۹*۹ بیان

۶۴. ابوالمجد تبریزی، ۴۳۵.

۶۵. در جامع العلوم (فخر رازی، ۴۰۳)، نفانس الفنون (شمس‌الدین آملی، ۵۲۸/۳) و یواقیت العلوم (قزوینی، ۲۰۸) نیز به تسهیل زایمان اشاره شده‌است.

۶۶. ابوالمجد تبریزی، ۴۳۶.

۶۷. همو، ۴۳۶-۴۳۷.

شده، اما در منابع دیگر تا ۱۰۰*۱۰۰ هم ذکر شده است.^{۶۸} در ذیل به عنوان نمونه مقایسه تطبیقی برای خواص جدول ۳*۳ بر اساس منابع مختلف از قرن ششم تا پایان نیمه قرن نهم صورت گرفته است.

تاریخ اثر	۵۷۵-۵۷۴	۷۲۱-۷۲۳	۷۳۶-۷۴۲	نیمه دوم قرن ۸-نیمه اول قرن ۹
نویسنده	فخر رازی	ابوالمجد تبریزی	شمس الدین آملی	شرف الدین علی یزدی
نام اثر	ستینی	سفینه	نفائس الفنون	کنه المراد فی وفق الاعداد
مرتبه جدول	۴*۴	۱۰*۱۰	۳۶*۳۶	۱۰۰*۱۰۰
ردیف	خواص جدول انجمی	خواص جدول انجمی	خواص جدول انجمی	خواص جدول انجمی
۱	کاهش درد زایمان	-	کاهش درد زایمان	کاهش درد زایمان
۲	خلاصی از زندان	-	خلاصی از زندان	خلاصی از زندان
۳	روای حاجت و عزیزی در دل مردم	زهره به تثلیث	روای هر حاجت	رفع حاجت نیرین
۴	شفا یافتن مصروع	قمر در سرطان	نداشتن خوف و پریشانی	گشایش در گرفتاری‌ها سعدین
۵	گشایش در گرفتاری‌ها	قمر به عقده راس	افزایش جاه و حشمت	نبود خوف و پریشانی شرف آفتاب
۶			روای حاجات عظیم	افزودن جاه و حشمت سردان
۷				مطیع کردن به روز زهره
۸				ایمنی از مکرها به روز قمر

۶۸. شرف الدین علی یزدی (م ۸۵۰ق) در نسخه خطی کنه المراد فی وفق الاعداد به جداول مرتبه ۱۰۰ اشاره کرده است.

نیرین در شرف	سلامتی از بلایا							۹
ماه در شرف آفتاب	ایمن از خیانت							۱۰
قمر در سرطان	تسهیل امور							۱۱
قمر در سرطان	مقدمات مقصود							۱۲

جدول ۹: مقایسه گسترش استفاده از رمل

این جدول مقایسه‌ای بیانگر گسترش علم اوفاق در مرتبه مربعات و فقی، خواص و کاربردهای آن طی دوره مذکور است. در مقایسه سایر مرتبه‌های مربعات نیز همین نتیجه، قابل تکرار خواهد بود.

۳. علم رمل

علم رمل^{۶۹} به‌عنوان روشی برای پیش‌بینی آینده،^{۷۰} عبارت است از «معرفت استدلال بر وقایع خیر و شر از اشکال مخصوصه^{۷۱} و کیفیت استخراج و دلالات آن».^{۷۲} این علم، ارتباط نزدیکی با احکام نجوم و ریاضی دارد. اغلب علما موضوع آن را نقطه^{۷۳} و نتایج حاصل را محدود به امور تقریبی و خارج از امور یقینی می‌دانند.^{۷۴} همچنین برای سودمندی و تأثیر آن شرایطی

۶۹. رمل به معنای ریگ و سنگ‌ریزه است (المنجد، ذیل واژه).

۷۰. ذاکری، ۳۲۲/۲۰.

۷۱. علم رمل، استفاده از خواص اشکال، یکی از شاخه‌های سیمیا و ذیل علوم غریبه است (اذکابی، ۲۹۵-۲۹۶؛ حمدان، ۳۷/۱).

۷۲. شمس‌الدین آملی، ۵۳۷/۳.

۷۳. خواجه نصیرالدین طوسی، ۲.

۷۴. طاش کبری‌زاده، ۳۳۶/۱.

قائل اند.^{۷۵} سابقه استفاده از رمل در تمدن اسلامی و سایر تمدن‌ها به درستی معلوم نیست، اما مسلمانان قدمت استفاده از آن را به حضرت آدم و دانیال نبی نسبت می‌دهند.^{۷۶} هر چند استفاده از رمل در بین مردم و دربار پادشاهان از قدیم الایام رواج داشت،^{۷۷} اما در تمدن اسلامی تا قرن ششم هجری آثار قابل توجهی از آن در دانشنامه‌ها موجود نیست. تا آن‌که از اوایل قرن ششم هجری نگارش رساله‌های رمل^{۷۸} آغاز شد و در دانشنامه‌هایی چون یواقیت العلوم، با عنوان «صنعت طرق» ذیل کهانت قرار گرفت^{۷۹} و در جامع العلوم به‌عنوان رساله مستقل در کنار سایر رساله‌های احکام نجوم، جزء علوم غریبه به‌شمار آمد.^{۸۰} به تدریج از قرن ششم هجری به بعد آثار فراوانی توسط علما و دانشمندانی چون امام عبدالله محمدبن علی الزناتی،^{۸۱} شیخ شهاب الدین احمد یوسف بونی (۶۲۲هـ)،^{۸۲} خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲هـ)،^{۸۳} حیدر بن محمد الرمال (۶۸۰هـ)،^{۸۴} ناصر بن محمد حیدر شیرازی (نیمه دوم قرن

۷۵. ابوالمجد تبریزی، ۳۳۹.

۷۶. اکبری بیرق، ۳۴۷/۴؛ تهانوی، ۸۷۴/۱؛ حاجی خلیفه، ۹۱۲/۱.

۷۷. بیهقی، ۲۵؛ استخراج و نگارش آثاری با عنوان تقویم الرمل برای استفاده روزمره مردم کاربرد داشته است.

۷۸. اثر الامام الرضا الحسینی الراوندی القاسانی (م ۵۴۸ق) که با عنوان رمل بیرین (ابرین) در ۵۳۳ق تألیف شد (الذریعه، ۲۵۱/۱).

۷۹. قزوینی، ۲۶۳-۲۶۴.

۸۰. فخر رازی، ۴۳۳.

۸۱. آثار امام عبدالله زناتی از جمله شجره و ثمره و اسرار الرمل بوده که این اثر شامل دو مقاله علمی و عملی و هر مقاله دارای چندین فصل است.

۸۲. رساله میزان العدل فی مقاصد احکام الرمل که در سی بخش تدوین شده است (بونی، ۵۶۰-۵۷۵).

۸۳. رساله در رمل، رساله در احکام دوازده‌گانه رمل، رساله الرمل از آثار وی است (امین، ۵۳). رساله الرمل در دو فصل نگارش شده که فصل اول به منسوبات بیوت و فصل دوم به منسوبات اشکال و احکام قرارگیری در بیوت شانزده-گانه اختصاص دارد. این رساله فاقد مقدمات علم رمل بوده و به نظر می‌رسد برای استفاده اهل فن باشد.

۸۴. دانشنامه مفتاح العلوم که شامل سی و یک رساله است از جمله: کنه المستول فی علم الرمل، اسرار رمل زناتی، الرمل و مشکلات رمل زناتی (بیگ‌باباپور، ۲۷۹۷/۴).

هفتم ه)، معین‌الدین نصرالله خاقانی (۷۰۶ هـ)،^{۸۵} محمدبن جمال عبدالله الحسنی البلیاتی (۷۳۵ هـ)^{۸۶} و ... با روش‌های متنوع در علم رمل به نگارش درآمد که موجب گسترش آن شد. پس از قرن هفتم ه علاوه بر اهل فن، این علم مورد توجه حاکمان مغول و مردم عامی نیز قرار گرفت و به بخش جدایی‌ناپذیر فرهنگ و عادات مردم، تبدیل شد.^{۸۷} زیرا، در آن روزگار پرآشوب برای حل مشکلات و پاسخ به نیاز مردم کاربرد یافت و آموزش داده شد. بنابراین رساله‌های رمل در دانشنامه‌ها و مفهوم آن در آثار منثور و منظوم انعکاس یافت^{۸۸} و رمل منظوم نیز سروده شد.^{۸۹} در حال حاضر آثار و نسخ خطی فراوانی از این علم مربوط به قرن هشتم ه و قرون بعدی در کتابخانه‌ها موجود است^{۹۰} که برخی مجهول المؤلف هستند.

گفتنی است، رمل در تقسیم بندی علوم، جایگاه متفاوتی یافت. گاه از فروع علم نجوم یا مرتبط با آن،^{۹۱} ذیل علم ریاضی،^{۹۲} جزء علوم طبیعی^{۹۳} و یا از فروع علوم دینی به‌شمار آمد

۸۵. آثار منظوم دیگری به تبعیت از آن سروده شد که می‌توان به رساله رمل منظوم (شماره ثبت کتابخانه مجلس، ۲۵۹۰۸) اشاره نمود.

۸۶. مفاتیح الکنوز فی الرموز (آقابزرگ تهرانی، ۳۴۵/۲۱).

87. Massé, 1/243-247.

۸۸. بیغمی، ۸۲۹/۲-۸۳۰؛ بر لوح دل رمال جان رمل حقایق می‌زند/تا از رقومش رمل شد زر لطیف ده‌دهی (مولوی، دیوان شمس، ۸۶۸)؛ گاه بر خاکی نبشته حال خود/همچو رمالی که رملی بر زند (مولوی، مثنوی معنوی، ۳۷۴)؛ به انگشت بر ریگ رملی کشید/کزان خلق را حیرت آمد پدید (خاقانی، ۹۸۳).

۸۹. زبده الرمل خاقانی (تاریخ کتابت: ۷۰۶ ق)، وتد الرمل (بی‌تا) و نسخ خطی که با عناوین منظومه فی الرمل و مثنوی فی الرمل که تاریخ دقیق‌شان مشخص نیست.

۹۰. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله العظمی گلپایگانی قم (خویی، ۱۲۷/۱-۱۳۰ و ...)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی پاکستان (نوشاهی، ۲۲۴۲-۲۲۶۴)؛ کتابشناسی دست‌نوشته‌های نجوم و علوم وابسته (بیگ-باباپور، ۲۷۹۷/۴-۲۸۰۰ و ...)؛ آقابزرگ تهرانی، الذریعه، ۲۴۹/۱-۲۵۱ و ...

۹۱. رساله‌های مذکور در کشف الظنون عمدتاً مربوط به قرن هفتم تا دهم ه است. (حاجی خلیفه، ۱۵/۱؛ طاش کبری-زاده، ۳۳۵-۳۳۴/۱).

۹۲. شمس‌الدین آملی، ۲۱/۳.

۹۳. بیضاوی، ۹۸.

که احاطه بر آن در گرو تحمل رنج، ممرات و ممارست طولانی بود.^{۹۴} در آثار مربوط به رمل، علاوه بر آن که به فواید، اسباب، نحوه انداختن و استخراج اشکال شانزده گانه^{۹۵} اشاره شده است، اما عمده مطالب به تفسیر احکام اشکال شانزده گانه، صفات آن‌ها، احکام قرارگیری اشکال در خانه‌ها و نحوه استخراج اطلاعات همراه با جزئیات از جمله ضمیر، مشخصات فردی، اطلاعات زمانی و مکانی، خوراک‌ها و طعم‌ها، ... و بسیاری از اطلاعات دیگر اختصاص یافته است.

خاطر نشان می‌سازد، برخی علما استفاده از رمل را جایز نمی‌دانستند^{۹۶} و در این باره به حدیث پیامبر (ص) استناد می‌نمودند.^{۹۷} برخی ضمن تأیید رمل با ارائه شواهد دینی موجب افزایش تقدس و اعتقاد به آن می‌شدند.^{۹۸} اما در قرون اخیر علاوه بر نگارش رساله‌هایی توسط علما،^{۹۹} عده ای از رمل و متعلقات آن به عنوان خرافه یاد کرده‌اند.^{۱۰۰}

۴. رساله‌های رمل در سفینه تبریز

در سفینه تبریز سه رساله در علم رمل کتابت شده است. رساله اول، با عنوان نظم اشکال رمل به صورت شعر و مجهول المؤلف است. از قرن هفتم ه این نوع آثار برای بیان بخشی از علم

94. Brown, 145.

۹۵. اشکال شانزده گانه عبارتند از: لحيان، قبض الداخل، قبض الخارج، جماعت، فرح، عقله، انكيس، حمرة، بياض، نصره الخارج، نصره الداخل، عتبه الخارج، عتبه الداخل، نفی الخد، اجتماع، طریق (نک. جدول ۷ و تصویر ۸).

۹۶. در کتاب الموافقات آمده است: «در زمان نزول قرآن اعراب دارای علومی بودند مانند: نجوم، علم اوقات نزول باران، علم طب، بلاغت، فصاحت، علم کهنات، رمل، زجر و ... اسلام و قرآن آن را به دودسته تقسیم کرد ... و علومی که باطل بود را (مانند کهنات و رمل ...) باطل اعلام نمود» (شاطبی، ۶۹/۲-۷۶).

۹۷. «قال رسول الله من اتى عارفا او كهانا فصدقه بما يقول فقد كفر بما انزل على محمد(ص)» (حاکم نیشاپوری، ۲۲۲/۱).

۹۸. صدیق حسن خان، ۲۵۵؛ اکبری بیرق، ۳۴۷/۴.

۹۹. قواعد الرمل اثر شیخ محمدعلی خوانساری (م ۱۳۳۲ق) (آقابزرگ تهرانی، طبقات، ۱۳۸۴/۴).

۱۰۰. حاج سیاح، ۸۴.

رمل یا صورت کامل آن رایج شد و آثار قابل توجهی به وجود آمد. رساله دوم که در قالب جدول نگارش یافته با عنوان کتاب فی علم الرمل منسوب به ابوالمجد تبریزی است. هر چند استفاده از جداول اشکال رمل در آثاری مانند محمود الرمل (۶۸۰ق)^{۱۰۱} وجود داشت، اما نگارنده در بررسی آثار و نسخ خطی اثری که به طور کامل در قالب جدول باشد، نیافت.^{۱۰۲} اثر سوم رساله کاملی است که برای آموزش «مبتدیان» نوشته شده و متعلق به عبدالله خاصبکی، ریاضی‌دان و صاحب البدیع فی الحساب است. کتابت سه اثر مذکور در سفینه تبریز که به لحاظ شکلی و محتوایی مجموعه کاملی را تشکیل می‌دهند، احتمالاً توسط ابوالمجد تبریزی با آگاهی صورت گرفته است.

۴. ۱. رساله منظوم اشکال رمل

رساله اشکال رمل، منظومه کوتاه فارسی و نود و چهارمین اثری است که سه‌شنبه ۱۴ ربیع الاول ۷۲۳ هـ کتابت شده و مجهول المؤلف است. همانگونه که اشاره شد، نگارش رساله‌های منظوم رمل از قرن هفتم هـ به بعد امری رایج بود. در این متن منظوم، اشکال شانزده‌گانه رمل در هشت بیت براساس تعداد نقاط فرد و زوج به ترتیب معرفی شده و در هر بیت، یک شکل رمل و قرینه‌اش آورده شده که یادگیری و حفظ اشکال رمل را آسان‌تر می‌کند.

فرد و سه زوج صورت لحيان	باز انكيس عكس او می دان
نصره داخله دو زوج دو فرد	خارجہ ضد او ببايد کرد
فرد و دو زوج و فرد عقلة گرفت	اجتماع است صد او بشکفت

۱۰۱. با نام‌های دیگری مثل ناصر الرمل هم ذکر شده است، نک.

<https://www.cgie.org.ir/fa/handwritten/242351>

۱۰۲. هر چند آثاری با عنوان جداول رمل وجود دارد، اما جداول استفاده شده بخشی از محتوای آن‌هاست (خوبی، ۱۱۵۲/۳).

زوج و فردی و زوج فردی دان	قبض داخل بعکس خارج خوان
زوج و سه فرد عتبه داخل	خارج عکس او بدان حاصل
فرحش را دو فرد و زوج و یکی	نفی الخد بعکس اوست همی
مار دو جست با جماعه دقیق	گشت صد جماعه شکل طریق
زوج و فرد و دو زوج حمره شناس	عکس او را بیاض گیر قیاس ^{۱۰۳}

۴. ۲. کتاب فی علم الرمل

این رساله فارسی، نود و پنجمین اثر و تاریخ کتابت آن شنبه ۱۸ ربیع الاول ۷۲۳ ه است، انجامه آن «تمت الكتاب ... علی یدی صاحبه ... الحاج ابی المجد محمد بن ابی الفتح مسعود بن المظفر...»^{۱۰۴} مؤید انتساب اثر به ابوالمجد تبریزی است. مطالب آن به صورت جدول بوده و به معرفی اشکال رمل، دلالات آن و حکم هر شکل در خانه‌های شانزده‌گانه می‌پردازد. محتوای رساله را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد:

۱. بخش مقدمه: اشاره‌ای کوتاه به اعطای این علم از سوی خداوند متعال به دانیال نبی می‌کند و با استناد به آیه «اَنْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا اَوْ اَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ»^{۱۰۵} شرط رسیدن به حکم را صدق می‌داند.

۲. معرفی اشکال رمل: اشکال شانزده‌گانه رمل، تعداد زوج و فرد، سعد و نحس را در قالب یک جدول آورده است (تصویر ۸).

۱۰۳. ابوالمجد تبریزی، ۳۹۷.

۱۰۴. همو، ۳۹۹.

۱۰۵. «کتابی آسمانی پیش از این، یا اثر علمی از گذشتگان برای من بیاورید [که دلیل صدق گفتار شما باشد] اگر راست می‌گویید» (احقاف، ۴۶).



تصویر ۸: اشکال شانزده گانه رمل ص ۳۹۷

۳. احکام اشکال رمل: برای هر شکل، یک جدول اختصاص داده شده که ابتدا حکم کلی آن شکل برای مردی با مشخصات متفاوت، استخراج و سپس براساس قرارگیری آن شکل در خانه‌های شانزده گانه، حکم مربوطه را بیان می‌کند (تصویر ۹). نویسنده، هر خانه را به ترتیب با حروف ابجد^{۱۰۶} نمایش داده و حکم آن را با عبارت: «دلیل بود» یا «دلالت کند» می‌آورد که شامل انجام فعل یا ترک آن است. در مجموع دویست و شصت (۲۶۰=۶-۲۵۶، ۲۵۶=۱۶*۱۶) عبارت را بیان می‌کند که هر کدام شامل چند حکم است.



تصویر ۹: احکام طریق در خانه‌های شانزده گانه

این رساله با تمرکز بر بخش‌های مختلف علم رمل، اعم از مدلولات، احکام، اشکال و خانه‌ها می‌تواند راهنمایی برای اهل فن جهت استخراج احکام باشد. اشکال، مشابه منابع دیگر بوده، ولی ترتیب آن‌ها متفاوت است. احکام نیز تفاوت‌های جزئی با سایر آثار دارد.^{۱۰۷}

۱۰۶. حروف ابجد (ا، ب، ج، د، ه، و، ز، ح، ط، ی، یا، یب، یج، ید، یه، یو) معادل اعداد ۱ تا ۱۶ می‌باشند.

۱۰۷. برخی از احکام برگرفته از تجربیات و استنتاجات شخصی بوده که موجب تفاوت در رساله‌ها می‌شد. از جمله:

(ابوالمجد تبریزی، ۴۰۰؛ خواجه نصیرالدین طوسی، ۶-۲۵؛ آملی، ۳/۵۴۲-۵۴۸).

۴. ۳. التحفه فی علم الرمل^{۱۰۸}

این رساله، نود و ششمین اثر سفینه است که یکشنبه ۱۹ ربیع الاول ۷۲۳ هـ به زبان فارسی در شش فصل کتابت شده و بنا به قول کاتب آن «مبتدی را کافی است».^{۱۰۹} ابوالمجد تبریزی نام کاتب را مسعود بن احمد بن عبدالله خاصبکی ضبط کرده و با آوردن عبارت «دام فضله» نشان می‌دهد، خاصبکی در سال ۷۲۳ هـ در قید حیات بوده است. از تاریخ تولد و وفات وی اطلاعی در دست نیست. احتمالاً واژه «خاصبک» در ابتدا یک اسم خاص بوده و سپس به‌عنوان لقب مورد استفاد حاجبان و افراد خاص در دربار سلاطین سلجوقی قرار گرفته است.^{۱۱۰} وی در این اثر، مباحث مقدماتی را به صورت کامل و منظم نوشته و فصل بندی آن برای آموزش رمل مناسب است. انجامه رساله «اتفق الفراغ من تعلیقه بحمدالله و حسن توفیقه» است. ذیلاً به بررسی ساختار و محتوای رساله پرداخته می‌شود.^{۱۱۱}

فصل اول: در خصوص فواید این علم است. کاتب بر این باور است که علم رمل مورد نیاز عام و خاص بوده^{۱۱۲} و برای سودمندی آن شرایطی لازم است. در خصوص سابقه تاریخی این علم به آیه «اَتْتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هَذَا اَوْ اَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» اشاره و سپس روایتی از پیامبر (ص) نقل می‌کند «کان نبی من الانبیاء بخط فمن وافق خطه فذاک»^{۱۱۳} در ادامه نیت، دعا، نماز و نحوه رمل انداختن را توضیح می‌دهد.

۱۰۸. شاید نویسنده به تاسی اثر تحفه الرمل ناصرالدین بن محمد حیدر شیرازی (حاجی خلیفه، ۳۷۷/۱) نوشته باشد اما محتوای رساله‌ها متفاوت است.


۱۰۹. ابوالمجد تبریزی، ۳۹۹.

۱۱۰. راوندی، ۲۳۳؛ حسینی، ۱۱۴.

۱۱۱. ساختار منظم و مناسب این رساله احتمالاً به دلیل تسلط کاتب به علوم دقیقه (ریاضی) بوده است.

۱۱۲. خاصبکی که به علم ریاضی مسلط است به سودمندی این علم اشاره دارد. با مراجعه به منابعی چون کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون، ریحانه الادب، معجم الادبا، اعلام زرکلی، معجم الآداب فی معجم الالقاب، وفيات الاعیان، معجم المؤلفین، روضات الجنان و جنات الجنان، الفهرست، الذریعه الی تصانیف الشیعه، فوات الوفيات اطلاعاتی از وی به دست نیامد.

۱۱۳. در تاج العروس هم به این روایت اشاره شده است که احتمالاً اشاره به دانیال نبی است (مرتضی زبیدی، ۱۳۱/۵).

فصل دوم: مربوط به نحوه استخراج اشکال است. وی مبدء این علم را، نقطه‌هایی برگرفته از عناصر اربعه آتش، باد، آب و خاک می‌داند. اولین شکل رمل، «طریق» است که از چهار نقطه  تشکیل شده و «آب الاشکال» نام دارد. شکل دوم «جماعت» است که از مضاعف کردن طریق به دست می‌آید، هشت نقطه  است و «أم الاشکال» نام دارد. در ادامه با کم کردن یک نقطه از جماعت و افزودن نقطه به طریق در هر مرتبه آتش، باد، آب و خاک به ترتیب، چهار شکل «امهات» (لحیان، حمره، بیاض و انکیس) و چهار شکل «بنات» (عتبه الداخل، نفی، فرح و عتبه الخارج) حاصل می‌شود. سپس با گرداندن دو نقطه به صورت دو به دو در مرتبه عناصر اربعه، شش شکل «زوائد» (نصره الخارج و نصره الداخل، قبض الخارج و قبض الداخل، اجتماع و عقله) به دست می‌آید. بدین ترتیب اشکال شانزده‌گانه رملی حاصل می‌شوند.

فصل سوم: در مدلولات اشکال مذکور و صفات آن‌هاست. بدین شرح که صفات و دلالت‌های هر شکل را همراه با توضیحات کامل، مشتمل بر نحس و سعد، جنسیت، کواکب، ادعیه روزها، اعداد، حروف، عناصر اربعه، معادن، حیوانات، رنگ صورت و مو، مکان، طبع، طعم بیان می‌کند. همچنین سؤالاتی که در زمینه نکاح، عشق و محبت، ویژگی‌های اشخاص، سفر، بیماری و اعضای بدن است، ارائه می‌شود. نگارنده خلاصه‌ای از مدلولات این فصل را در قالب جدول ذیل آورده‌است.

ردیف	شکل رمل	نام	سعد و نحس	کواکب	بروج	جنسیت	تعداد عدد	طبع	طعم	رنگ	عناصر	حروف	روز ادعیه
۱		فرح	سعد	زهره	میزان	مؤنث	۱	سرد	شیرین	زرد مایل به سرخ	آتش، باد، خاک	ط، ذ	دوم
۲		لحیان	سعد اکبر	مشتری	قوس	مذکر	۳	گرم و خشک	تیز	زرد و سپید	آتش	ا، و	ششم
۳		عتبه الداخل	سعد	زهره	ثور	مذکر	۶	سرد و تر	لذیذ	زرد مایل به سرخ	باد، آب، خاک	ز، ث	دوم
۴		بیاض	سعد	قمر	سرطان	مؤنث	۱۰	سرد و تر	-	سفید مطلق	آب	د، ر	دوم
۵		نفی الخد	نحس	مریخ	عقرب	مؤنث	۱۵	گرم و تر	تیز	سرخ، مایل سیاه	آتش، آب، خاک	؟، ص	هفتم
۶		عتبه الخارج	نحس	ذنب	دلو	مؤنث	۲۱	-	-	-	آتش، باد، آب	ح، خ	هشتم

۷		حمره	نحس اصغر	مریخ	حمل	مذکر	۲۸	-	-	-	باد	ح، ق	-
۸		انکیس	نحس اکبر	ذحل	حدی	مؤنث	۳۶	سرد	کره	سیاه	خاک	ب، ص	هفتم
۹		نصره الخارج	سعد	آفتاب	اسد	مذکر	۴۵	گرم و خشک	تیز	زرد مطلق	آتش، باد	و، ت	اول
۱۰		عقله	نحس	؟	دلو	مؤنث	۵۵	-	-	-	آتش، خاک	ن	پنجم
۱۱		اجتماع	سعد	عطارد	جوزا	مؤنث	۶۶	سرد و تر	بی ذوق	آمیخته	باد، آب	ش	سوم
۱۲		نصره الداخل	سعد	مشتری	حوت	مؤنث	۷۸	سرد و تر	شور	آمیخته	آب، خاک	ء، ش	ششم
۱۳		طریق	ممتزج	قمر	سرطان	مؤنث	۹۱	آمیخته	-	-	آتش، باد، آب، خاک	ع	چهارم
۱۴		قبضه الخارج	نحس	راس	حدی	مذکر	۱۰۵	-	-	-	-	ل، غ	هفتم
۱۵		جماعت	ممتزج	عطارد	سنبله	مذکر	۱۲۰	سرد و خشک	تلخ	-	خاک	م	سوم
۱۶		قبضه الداخل	سعد	آفتاب	-	مؤنث	۱۳۶	گرم و خشک	تیز	-	باد، خاک	ک، ط	اول

جدول ۱۰: خلاصه مدلولات فصل سوم

فصل چهارم: در احوال و مدلولات اشکال رمل، حسب حلول در خانه‌های شانزده‌گانه
 است. ابتدا به صورت مختصر تعلقات هر خانه به امور مختلف آورده شده و سپس عنصر، جهت و اعداد بیان می‌شود. در ادامه به طور کامل برای هر خانه، حکم حلول اشکال شانزده-گانه رملی را شرح می‌دهد. نویسنده اثر، علاوه بر بیان احکام فوق به موارد خاصی نیز اشاره دارد. از جمله در مورد خانه پانزدهم می‌گوید: «شکل فرد [رمل] در این خانه نیاید و اگر بیاید رمل خطا باشد». ^{۱۱۴} همچنین درباره تأثیر برخی اشکال در خانه شانزدهم می‌گوید: «درین خانه قوت دهند و حکم مطلق کنند» و یا «متوسط الحال باشند». در خاتمه در مورد نحوه شاهد گرفتن خانه‌ها بر یکدیگر بدین صورت توضیح می‌دهد: «شاهد هر شکلی سوم او باشد

مثلا اول بر سیم و سیم بر اول و پنجم بر سیم و سیم بر پنجم و ...»^{۱۱۵}.

نگارنده خلاصه‌ای از مدلولات کلی هر خانه را در جدول ذیل آورده‌است.

خانه رمل	تعلقات خانه	عنصر	جهت	عدد	اوتاد
اول	زندگانی	آتش	مشرقی	۳	وتد الارض
دوم	معاملت و تجارت	بادی	شرقی	۶	مایل الوتد
سوم	نقل و انتقال	آب	شمالی	۹	ناقص الوتد
چهارم	وطن اصلی و ملک	-	-	-	-
پنجم	عشق و امید	-	-	۱۵	میل الوتد
ششم	بیماری و ضعف	هوایی	جنوبی	۱۸	ناقص الوتد
هفتم	نکاح و خصومت	-	-	-	وتد
هشتم	خوف و خطر و مرگ	خاکی	غربی	۴	مایل الوتد
نهم	علم و معرفت	آتشی	مشرقی	۷	ناقص الوتد
دهم	شغل و دولت و بزرگان	بادی	شمالی	۳۰	وتد
یازدهم	دوستان و حاجت طلبیدن	آبی	جنوبی	۳۳	مایل الوتد
دوازدهم	دشمنان شقاوت و سرگردانی	خاکی	غربی	۳۶	زایل الوتد
سیزدهم	-	-	-	-	-
چهاردهم	اشکال سعد نیکی باشد	-	-	-	-
پانزدهم	شکل فرد در این خانه خطاست	-	-	-	-
شانزدهم	اشکال در این خانه قوت دهند	-	-	-	-

جدول ۱۱: خلاصه مدلولات فصل چهارم

فصل پنجم: به شواهد و اوتاد^{۱۱۶} اختصاص دارد. پس از آن که احکام در فصول سوم و

۱۱۵. همانجا.

۱۱۶. اساتید فن شانزده خانه رمل را از نظر قدرت به چهارخانه تقسیم کردند «اوتاد» و آن اقوای از همه بیوت بوده و عبارتند از: ۱، ۴، ۷، ۱۰، «مائل الاوتاد» و آن اوسط بیوت است و بحسب قوت عبارتند از ۲، ۵، ۸، ۱، «زائل الوتد»

چهارم بیان می‌شود، ضمیر را مشخص و با کمک این خانه‌ها سعی می‌کنند، حکم دقیق‌تر به‌دست آورند. اگر همه شواهد و اوتاد موافق باشند، حکم موافق حال ضمیر خواهد بود و اگر «ناموافق»، مخالف حال ضمیر، اما اگر بعضی موافق و بعضی «ناموافق» باشند، حال ضمیر میانه خواهد بود. بر این اساس به ذکر نحوه استخراج مصادیق می‌پردازد.

فصل ششم: یکی از موارد مهم در رمل، استخراج ضمیر است که روش‌های متنوعی دارد. نویسنده در این خصوص، چهار روش را بیان می‌کند. روش اول: مجموع نقطه‌های خانه اول تا پانزدهم را بر دوازده تقسیم کرده و عدد حاصل، شماره خانه ضمیر است. روش دوم: پس از استخراج اشکال شانزده‌گانه، شکل اول در هر خانه‌ای قرار گیرد، آن خانه، ضمیر است. روش سوم: از ضرب دو به دوی اوتاد چهارگانه (خانه‌های اول، چهارم، هفتم و دهم)، دو شکل حاصل می‌گردد. سپس از ضرب مجدد آن‌ها یک شکل به‌دست می‌آید و آن شکل در هر خانه باشد، ضمیر به‌دست خواهد آمد. در روش چهارم، ابتدا «اشکال ثمانی را جمع کند و هشت هشت طرح کند و باقی را به هر خانه یک نقطه بدهد آن‌جا که برسد نشان کند و سداسی و خماسی و رباعی را همچنین».^{۱۱۷} به عبارت دیگر مجموع نقاط اشکال ثمانی، سداسی و خماسی و رباعی را جمع و بر هشت تقسیم کرده و باقیمانده عدد خانه ضمیر را مشخص می‌کند. در صورت نرسیدن به عدد، مجموع را بر هفت تقسیم کنند و باز در صورت نرسیدن به جواب بر شش تقسیم می‌کنند.

این اثر در مقایسه با رساله الرمل خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ق) از نظر فصل‌بندی و مطالب ارائه شده متفاوت است زیرا، رساله خواجه در دو فصل و مطالب ارائه شده برای اهل فن بوده و نسبت به التحفه پیچیده‌تر است. این رساله نسبت به آثار دیگر مانند محمود الرمل (۶۸۰ق) از حجم کمتری برخوردار است.

و آن اضعف بیوت است و آن عبارتند از ۳، ۶، ۹، ۱۲، «شواهد(وتد الوتد)» عبارتند از ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶ (شیرازی، ۴۴؛ ذهنی تهرانی، ۲۱-۲۲، ۳۵-۳۶).

۱۱۷. ابوالمجد تبریزی، ۴۰۴.

نتیجه

رساله‌های علم اوفاق و رمل در سفینه تبریز عمدتاً جنبه تعلیمی داشته‌است. رساله الموجز فی علم اعداد وفق نسبت به رساله‌های رایج عصر خود، فصل بندی متفاوتی دارد، به طوری که یک فصل برای وفق اعداد بوده و دارای بخش مربعات فرد، زوج الفرد و زوج الزوج بوده و فصل دیگر به روش‌های رایج در وفق اسامی و اذکار اختصاص داده شده‌است. اما مانند اکثر رساله‌های خواص حروف و اعداد غامض و اسرارآمیز نگارش نشده‌است. همچنین در هر بخش مربعات کمتری به عنوان نمونه بیان گردیده‌است. در رساله خواص اعداد وفق، خواص مربعات تا مرتبه $9*9$ نوشته شده در حالی که در رساله‌های این دوره معمولاً به مرتبه‌های بیشتری اشاره شده‌است. ضمناً در این رساله، خواص سودمند مدنظر بوده و استفاده از سحر و طلسم و کارکردهای مشکل‌آفرین برای دیگران وجود نداشته‌است. کاربرد واژه‌هایی چون عدل، اثر هشتی و محلق نبی مختص به این رساله می‌باشد. رساله‌های رمل در سفینه تبریز به صورت منتخب و در کنار هم، مجموعه کاملی از آثار رمل را تشکیل داده‌اند. اثر اول به صورت شعر، اثر دوم به صورت جدول و دارای نوآوری و ساختاری کاملاً متفاوت نسبت به آثار دیگر در این دوره بود و به نظر تأثیرپذیری کمتری از آثار دیگر داشته و در نهایت رساله التحفه که دارای ساختار متفاوت با آثار مشابه در عصر خود دارد. زیرا، اکثر رساله‌های رمل در این دوره به پیروی از سبک عبدالله زناتی و ذکر اساتید در دو مقاله علمی و عملی هرکدام شامل چندین فصل نگارش شده‌اند. اما این اثر بدون اشاره به استاد و سبک خاصی در شش فصل آمده که احتمالاً نشانه تسلط بالای کاتب در علم رمل بوده‌است. همچنین روش استخراج ضمیر براساس اشکال ثمانی، سداسی و خماسی و رباعی در آثار متناظر مشاهده نگردید که یکی از ویژگی‌های این رساله است.

کتابشناسی

قرآن کریم.

آقابزرگ تهرانی، محمد حسن، الذریعه الى تصانیف الشیعه، بیروت، دار الضواء، ۱۴۰۳ق.

همو، طبقات اعلام الشیعه، بیروت، دار الاحیا التراث العربی، ۱۴۳۰ق.

ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، بانک بازرگانی ایران، ۱۳۴۶ش.

ابوالمجد تبریزی، محمد بن مسعود، سفینه تبریز، مقدمه عبدالحسین حائری و نصرالله پورجوادی، تهران،

۱۳۸۱ش.

اخوان الصفا، رسائل اخوان الصفا و خلان الوفاء، قم، مکتب العالم السالمی، ۱۴۰۵ق.

اذکایی، پرویز، «حروف، اسرار»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران،

مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۷ش.

همو، «خواص اشکال و حروف»، ماتیکان علمی سی گفتار در باب تاریخ علم، تهران، انتشارات دکتر

محمود افشار با همکاری نشر سخن، ۱۳۹۶ش.

استادی، رضا، «یکصد و پنجاه نسخه خطی»، مجله نور علم، شماره ۱۶، تیر ۱۳۶۵.

اسفرنگی، سیف الدین، دیوان، به کوشش زبیده صدیقی، پاکستان، مولتان، وزیر اعوان قومی ثقافتی مرکز

بهبود، ۱۳۵۷ش.

اکبری بیرق، حسن، «رمل و اسطرلاب»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی،

تهران، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ۱۳۸۸ش.

امین، حسن، اسماعیلیون و مغول و خواجه نصیرالدین طوسی، ترجمه مهدی زندیه، تهران، موسسه دایرة

المعارف فقه اسلامی، ۱۳۸۲ش.

باقری، محمد، «مسئله‌های ریاضی پیرامون شطرنج از ایران هزار سال پیش و ارتباط آن‌ها با مربع‌های وفقی

و نظریه گراف‌ها»، میراث مکتوب، شماره دوم (پیاپی ۴)، پاییز و زمستان ۱۳۹۲.

بونی، احمد بن علی، شمس المعارف الکبری، بیروت، موسسه النور للمطبوعات، ۱۴۲۷ق.

بیضاوی، ناصرالدین، رساله فی موضوعات العلوم و تعاریفها، دراسة و تحقیق عباس سلیمان، عن «تصنیف

العلوم بین نصیرالدین طوسی و ناصرالدین بیضاوی»، بیروت، دار النهضه العربیه للطباعة و النشر،

۱۹۹۲م.

بیغمی، مولانا شیخ محمد، داراب نامه، به کوشش ذبیح الله صفا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب،

۱۳۳۹ش.

- بیگ‌باباپور، یوسف، کتابشناسی دستنوشته‌های نجوم و علوم وابسته (موجود در کتابخانه‌های ایران و برخی کشورهای جهان)، ج ۵، تهران، ارمغان تاریخ، ۱۳۹۴ ش.
- جعفریان، رسول، در باب نظام معرفتی علوم غریبه مروری بر کتاب «حرز الامان»، مقالات و رسالات تاریخی، شماره ۷، بهار ۱۳۹۸ ش.
- حائری، عبدالحسین، «سفینه تبریز کتابخانه ای بین الدفتین»، نامه بهارستان، شماره ۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۰ ش.
- حاج سیاح، محمدعلی، خاطرات، به کوشش حمید سیاح و سیف‌الله گلکار، تهران، ۱۳۵۶ ش.
- حاجی خلیفه، مصطفی پیام، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، مقدمه شهاب‌الدین مرعشی، بیروت، ناشر دار احیا التراث العربی، ۱۳۸۶ ق.
- حاکم نیشاپوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحین، بیروت، دارالتأسیل، ۱۴۳۵ ق.
- حسینی، صدرالدین ابی الحسن علی بن ابی الفوارس ناصر بن علی، اخبار الدولة السلجوقیة، به کوشش محمد اقبال، لاهور، کلیة فنجان، ۱۹۳۳ م.
- حشری، ملا محمدامین، روضه اطهار، به کوشش عزیز دولت آبادی، تبریز، انتشارات ستوده، ۱۳۷۱ ش.
- حمدان، عبدالحمید صالح، علم الحروف و اقطابه، قاهره، مکتبه مدبولی، ۱۴۱۰ ق.
- حیدرپور نجف‌آبادی، ندا، «علم اوفاق در منابع اسلامی و بازتاب آن در متون فارسی»، فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، دوره ۱۶، شماره ۲، شماره پیاپی ۳۲، پاییز ۱۳۹۹.
- خاقانی، معین‌الدین محمد بن نصرالله، زبدة الرمل، نسخه خطی مجلس، شماره بازیابی ۱۶۰۹۸، شماره مدرک کتابخانه مجلس ۱۰-۱۳۹۳۵.
- جامی، عبد الرحمن بن احمد، مثنوی هفت اورنگ، به کوشش مرتضی مدرس گیلانی، تهران، اهورا، ۱۳۸۵ ش.
- خرقی، ابو محمد عبدالجبار، منتهی الادراک فی تقاسیم الافالک، تصحیح، ترجمه و پژوهش حنیف قلندری، زیر نظر حسین معصومی همدانی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۹ ش.
- خواجه نصیرالدین طوسی، مجموعه علم رمل، کویت، مکتبه عربیة، بی تا.
- خوش زبان، فرحناز، «بررسی جایگاه علوم غریبه در آیات و سوره قرآن با استناد بر روایات»، نشریه مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی، شماره ۱۷، ۱۳۹۷ ش.
- ذاکری، مصطفی، «رمل»، دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ج ۲۰، ۱۳۹۴ ش.
- ذهنی تهرانی، محمد جواد، کفایة الرمل، خود آموز علم رمل، ج ۱، قم، وجدانی، ۱۳۸۴ ش.

- رازی، شهردان بن ابی الخیر، روضه المنجمین، به کوشش جلیل اخوان زنجانی، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۸۲ ش.
- رازی، فخر الدین ابو عبد الله بن عمر، جامع العلوم، به کوشش سید علی آل داود، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۲ ش.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان، راحة الصدور و آية السرور در تاریخ آل سلجوق، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۳۳ ش.
- شاطبی، ابراهیم بن موسی، الموافقات فی اصول الشریعه، محقق محمد عبد الله دراز، ۴ ج، مصر، بی تا. شرف الدین علی یزدی، کنه المراد فی وفق الاعداد، نسخه خطی، شماره بازیابی ۱۱۷۸/۱۴.
- شرف الدین، عبدالله، مع موسوعات رجال الشیعه، لندن، الارشاد، ۱۴۱۱ ق.
- شمس الدین آملی، محمد بن محمود، نفائس الفنون فی عرائس العیون، ۳ ج، تهران، ایران، اسلامی، ۱۳۸۱ ش.
- شیبی، کامل مصطفی، تشیع و تصوف تا آغاز قرن دوازدهم، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۷ ش.
- شیخ الحکمایی، عماد الدین کتابداری، «آرشیو و نسخه پژوهی»، نشریه نامه بهارستان، شماره ۱۱ و ۱۲، فروردین ۱۳۸۶.
- شیرازی، ناصر بن محمد بن حیدر، محمود الرمل، نسخه خطی، پاکستان، گنج دانش، شماره مجلد PAK-001-1686.
- صدرایی خوبی، علی، فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آیت الله العظمی گلپایگانی قم، به کوشش مصطفی درایتی، ۹ ج، مجلس شورای اسلامی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد، ۱۳۸۸ ش.
- صدیق حسن خان، محمد، ابجد العلوم، حاشیه نویسی احمد شمس الدین، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق.
- طاش کپری زاده، احمد بن مصطفی، مفتاح السعاده و مصباح السیاده فی موضوعات العلوم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲ ق.
- عظم، جبل، السر المصون ذیل علی کشف الظنون، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۳ ق.
- قربان نژاد، پریسا، و مهدیه عیاری، «معرفی رسائل طب سنتی در سفینه تبریز (پیشگیری، درمان، دارو)» مجله تاریخ پزشکی، دوره ۹، شماره ۳۲، ۱۳۹۶ ش.
- قربانی، ابوالقاسم، زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی از سده سوم تا سده یازدهم هجری، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۶ ش.

- قزوینی، نجار ابو محمد، یواقیت العلوم و دراری النجوم، به کوشش محمدتقی دانش پژوه، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵ ش.
- کاسیرر، ارنست، رساله‌ای در باب انسان: درآمدی بر فلسفه فرهنگ، ترجمه بزرگ نادرزاد، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۸۰ ش.
- کاشفی، فخرالدین علی، رشحات عین الحیات، به کوشش علی اصغر معینیان، تهران، بنیاد نیکوکاری نوریانی، تهران، ۲۵۳۶ شاهنشاهی.
- کاظم بیگی، محمدعلی و مصطفی گوهری فخرآباد، «وضعیت علوم غریبه پس از حمله مغول بررسی موردی آثار ملاحسین واعظ کاشفی»، تاریخ و فرهنگ، شماره ۹، ۱۳۹۴ ش.
- کربلایی تبریزی، حافظ حسین، روضات الجنان و جنات الجنان، به کوشش جعفر سلطان القرایی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۴ ش.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس فی جواهر القاموس، به کوشش محمد عبدالسلام هارون و دیگران، دارالهدایه، ۱۳۸۳ ق.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، کلیات شمس تبریزی، به کوشش بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران، طلایه، ۱۳۸۴ ش.
- همو، مثنوی معنوی، به کوشش ر. نیکلسون، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۳ ش.
- نراقی، ملا احمد، خزائن، کنگره بزرگداشت محققان نراقی، قم، ۱۳۸۰ ش.
- نویس، امیرعلیشیر نویسی، مجالس النفانس، به کوشش علی اصغر حکمت، منوچهری، تهران، ۱۳۳۲ ش.
- نوشاهی، عارف، فهرست نسخه‌های خطی پاکستان، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۶ ش.
- Binsbergen, W. V., "Islam as a constitutive factor in African 'traditional' religion the evidence from geomantic divination1", *Quest*, 2003.
- GAL, GAL, S, Ruska, J., "Die Alchemie ar-Rāzi's", *Der Islam*, vol. XXII, 1935.
- Massé, H., *Croyances et coutumes persanes*, Paris, 1938.
- Melvin-Koushki, M., "In Defense of Geomancy: Šaraf al-Dīn Yazdī Rebuts Ibn Ḥaldūn's Critique of the Occult Sciences", *Arabica*, 2017, 64(3-4), 346-403.
- Sesiano, Jacques, "Construction of Magic Squares Using the Knight's Move in Islamic Mathematics", *Archives for the History of Exact Sciences*, vol.58, 2003.

Sesiano, Jacques, *Magic Squares in the Tenth Century*, Switzerland, Springer Nature, 20.